

Ks. ARTUR MALINA

Uniwersytet Śląski w Katowicach

RELACJA MIĘDZY STARYM A NOWYM W TESTAMENTACH NA PRZYKŁADZIE ROLI UCZONYCH W PIŚMIE

1. TRUDNOŚCI CHRZEŚCIJAN W PRZYJĘCIU STAREGO TESTAMENTU

Manichejska zasłona uniemożliwiała Augustynowi rozumienie znaczenia Starego Testamentu¹. Kiedy za sprawą Ambrożego została zerwana, dostrzegł w pierwszej części Biblii więcej niż tylko zapis dziejów naganego postępowania Izraela czy wyłącznie zbiór przedawnionych przepisów. Ukazała się interpretacja, która „na historycznych drogach tego ludu rozpoznawała przeblysłk światła ukazujących Chrystusa i zarazem Logos, samą odwieczną Mądrość”². Odrzucenie manichejskiej negacji wyrażają liczne komentarze do ksiąg Starego Testamentu i odwoływania się do niego w teologii pierwszych wieków chrześcijaństwa³.

Przezwyciężenie starożytnego kryzysu nie zamknęło ostatecznie dyskusji o roli pierwszej części Biblii. Na początku ubiegłego stulecia teologów zajmowało pytanie nie tyle o Boże autorstwo Starego Testamentu, ile o jego relację z chrześcijaństwem. Postulat manichejski powrócił w żądaniu Adolfa von Harnacka: „Odrzucenie Starego Testamentu w II wieku [aluzja do Marcjona] było błędem, który Wielki Kościół słusznie potępił; zachowanie go w XVI wieku było czymś fatalnym, ale reformacja nie zdołała się jeszcze z tego oswobodzić. Jednak od XIX wieku utrzymanie go w protestantyzmie jako dokumentu kanonicznego o wartości równej Nowemu Testamentowi jest konsekwencją religijnego i kościelnego bezwładu”⁴. Posługując się ostrą retoryką nowego odcinania Starego Testamentu od chrześcijaństwa, zarzucał egzegezie patrystycznej hellenistyczną metodę

¹ Dzieje rozumienia relacji między obydwoma Testamentami przedstawione są w zwięzłym omówieniu kard. J. Ratzingera, umieszczonym na początku dokumentu Papieskiej Komisji Biblijnej *Naród żydowski i jego święte pisma w Biblii chrześcijańskiej* (tłum. R. Rubinkiewicz, Kielce 2002). Przedmowa może być uważana za integralną część dokumentu, ponieważ jej autor, prefekt Kongregacji Nauki Wiary, pełni z urzędu funkcję przewodniczącego tej Komisji.

² Papieska Komisja Biblijna, *Naród żydowski...*, s. 6.

³ Por. B. Altaner, B. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990, s. 541.

⁴ Papieska Komisja Biblijna, *Naród żydowski...*, s. 6

interpretacji tekstów, która wyrażała się w alegorycznej aktualizacji starożytnych tekstów religijnych i świeckich. Jej przeniesienie na grunt interpretacji Starego Testamentu miało być wprowadzeniem obcej metody do innego świata religii, kultury i języka.

Negacja chrześcijańskiego charakteru Starego Testamentu przybiera formę mniej radykalną, ale nie mniej konsekwentną w metodzie historyczno-krytycznej. Dystans między Testamentami uwidacznia się na płaszczyźnie filologicznej, historycznej oraz teologicznej. Różnice filologiczne odsuwają grecki Nowy Testament od Biblii hebrajskiej⁵. Historyczny dystans powiększa się wraz z powiązaniem tekstów z ich pierwotnym środowiskiem. Przy analizie tekstów starotestamentowych muszą być brane pod uwagę uwarunkowania socjologiczne, historyczne i religijne występujące na różnych etapach długiej historii Izraela; przy badaniu tekstów nowotestamentowych – analogiczne okoliczności ich powstawania w pierwotnym chrześcijaństwie. Teksty wydają się pochodzić z dwóch różnych, odległych od siebie światów. Rozwój metody historyczno-krytycznej, a szczególnie *Redaktionsgeschichte*, doprowadził do wyodrębnienia wielu teologii biblijnych. Zauważa się różnice między ujęciami teologicznymi w obrębie poszczególnych pism, ich grup oraz przede wszystkim między głównymi częściami Biblii – Starym i Nowym Testamentem. W najbardziej dla chrześcijan istotnym temacie występuje ewidentny kontrast: w pierwszej części Biblii motywy mesjańskie są rozproszone i często niewyraźne, w drugiej chrystologia jest centralnym tematem.

2. ŹRÓDŁA CHRZEŚCIJAŃSKIEJ INTERPRETACJI STAREGO TESTAMENTU

Egzegeza Ojców Kościoła nie zależała od greckiej interpretacji tekstów Homera. Źródła inspiracji, zwłaszcza dla szkoły aleksandryjskiej, można dopatrywać się w egzegezie powstałej w środowisku żydowskiej diaspory w Aleksandrii (Filon). Również metody rabiniczne, których świadectwem są midrasze, wywarły znaczący wpływ na starożytną egzegezę chrześcijańską (zob. Justyna *Dialog z Tryfonem* czy Hieronima *Komentarz do Koheleta*)⁶. Szukanie analogii dla egzegezy Ojców Kościoła w środowisku hellenistycznym, w kręgach żydowskich Palestyny i diaspory powinno jednak uwzględnić dwa czynniki:

⁵ Wykształciły się dwie kategorie specjalistów, w pracy egzegetycznej często odseparowanych od siebie: egzegetów Starego i egzegetów Nowego Testamentu. Ten podział uwidocznił się najbardziej w niemieckim rozróżnieniu między „Alttestamentler” a „Neutestamentler”.

⁶ W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia powstały w Rzymie dwie prace doktorskie autorstwa Polaków, które wskazały na wiele zbieżności między egzegezą rabiniczną i wczesnochrześcijańską: L. Miś i A. R. C. z y k, *Il midrash nel Dialogo con Trifone di Giustino Martire*, Płock 1999; K. B a r d s k i, *Il Commentarius in Ecclesiasten di Girolamo. Dall'intenzione del testo alle tradizioni interpretative*, Roma 1997 (praca w całości nieopublikowana).

1) Wczesnochrześcijańscy komentatorzy sięgnęli do niektórych metod interpretacyjnych znanych w środowisku palestyńskim lub w kręgach żydowskiej diaspory, ale uczynili to w dużym stopniu za pośrednictwem Nowego Testamentu.

2) W interpretacjach chrześcijańskich Starego Testamentu pojawiają się elementy obecne tylko w Nowym Testamencie, świadczące o oryginalnym podejściu do tekstów biblijnych.

Stałym odniesieniem dla wielkich komentatorów chrześcijańskich Starego Testamentu nie była ani alegoria hellenistyczna, ani Filon, ani metody rabiniczne. Ostateczną podstawą dla ich egzegezy był sam Nowy Testament odwołujący się do tekstów Starego Testamentu. Nowy Testament daje interpretację Staremu w licznych cytatach i wyraźnych aluzjach (jest ich około 350). W większości z nich Jezus występuje albo jest przedstawiany jako spadkobierca Starego Testamentu. On sam, Jego osoba i życie nadały mu nową jakościowo interpretację⁷. Nowość wczesnochrześcijańskiej egzegezy Starego Testamentu najlepiej tłumaczy bezpośrednia zależność od nowotestamentowej interpretacji tekstów biblijnych, wyrażonej przez nauczanie Jezusa. Innymi słowy, źródłem oryginalności nowotestamentowej interpretacji jest nauczanie samego Jezusa.

Nowość nauczania Jezusa była zauważona przez Jego pierwszych słuchaczy: „Co to jest? Jakaś nauka nowa z władzą!” (Mk 1,27). W zdumienie wprawiła ich władza Jego nauczania, odróżniająca się od analogicznej działalności ówczesnych nauczycieli: „Dziwili się Jego nauczaniu, ponieważ nauczał jak mający władzę, a nie jak uczeni w Piśmie” (Mk 1,22). Informacja ta ma ogromną rolę w zrozumieniu odmienności nauczania Jezusa. Kontrast między Jezusem a uczonymi w Piśmie wskazuje na przyczynę oryginalności nowotestamentowej interpretacji Starego Testamentu.

3. NAUKA NOWA NA TLE DZIAŁALNOŚCI UCZONYCH W PIŚMIE

Dla zrozumienia nowości nauczania Jezusa potrzeba właściwej eksplikacji znaczenia uczonych w Piśmie. Zainteresowanie nimi jest więc uzasadnione w studiach nowotestamentowych, w których można wyróżnić

⁷ Ten charakter nauczania uwidacznia się w tym, że rozpoczyna On mowy zupełnie inaczej niż prorocy. Nigdy nie używa typowej dla nich formuły: „Mowa Pana” = „To mówi Pan”, lecz to, czego naucza, głosi we własnym imieniu. Formułą odpowiadającą starotestamentowej *Neum Jhwh* w nauczaniu Jezusa jest wprowadzenie używane tylko przez Niego, zwracające uwagę słuchaczy na wagę Jego wypowiedzi (175 razy i tylko w Ewangeliach): „Zaprawdę [amen] powiadam wam”. W Ewangelii Jana mamy formę z podwójnym amen. Originalność nauczania Jezusa nie ogranicza się do aspektu formalnego. Pomimo częstego cytowania Starego Testamentu, wartość Jego nauczania nie zależy od autorytetu świętych pism i najważniejszych instytucji im odpowiadających. Wątpiącym o tej wyjątkowej pozycji odpowiada, że jest większy niż świątynia, prorok i król (por. Mt 12,6.41.42).

trzy podejścia do tego zagadnienia: klasyczne, historyczno-krytyczne, narracyjno-teologiczne.

a. Interpretacja klasyczna

Uczonych w Piśmie wzmiankowanych w Ewangeliach zazwyczaj utożsamia się ze stanem pisarzy, który uformował się w judaizmie powygnaniowym w czasach Ezdrasza. Dzięki wykształceniu w teologii, prawoznawstwie oraz filozofii nauczali w synagogach, zajmowali stanowiska sędziów w trybunałach lokalnych i byli ekspertami w sanhedrynie. Terenem ich działalności była cała Palestyna. Nie tworzyli ugrupowania politycznego ani sekty religijnej. Najwięcej uczonych w Piśmie należało do faryzeuszów, ale działali również w innych frakcjach. Ich najważniejszym zadaniem była interpretacja Prawa oraz jego nauczanie. Ich interpretacja dała początek prawu zwyczajowemu przekazywanemu ustnie, tzw. Halacha, oraz budującej interpretacji Pisma, tzw. Haggada. Ich nauczanie polegało na odwoływaniu się do tekstu Pisma oraz do słów i czynów wcześniejszych żydowskich nauczycieli. Kiedy po katastrofie pierwszej wojny żydowskiej (66–70 r. po Chrystusie) saduceusze i eseneńczycy utracili swoje wpływy w judaizmie, doktryna rozwinięta przez uczonych w Piśmie, należących do stronnictwa faryzeuszów, stała się normatywna dla judaizmu. Informacje, które w źródłach pozabiblijnych okresu Drugiej Świątyni odnoszą się do nich, są konfrontowane z obrazem Jezusa w Ewangeliach⁸. Wyodrębnione elementy odmienności wskazują na nowość w nauczaniu Jezusa⁹.

b. Interpretacja historyczno-krytyczna

Analiza historyczno-krytyczna danych biblijnych oraz źródeł biblijnych odsłania dwa obrazy w znacznym stopniu nie odpowiadające sobie. Ewangelie przedstawiają zgodnie uczonych w Piśmie jako ekspertów w sprawach doktrynalnych i osoby wpływowe związane z instytucjami i prądami politycznymi społeczeństwa żydowskiego końca okresu Drugiej

⁸ Pomimo krytyki przedstawionej w następnym punkcie takie podejście prezentują najnowsze komentarze i artykuły encyklopedyczne, które dalej dokonują konflacji źródeł odnoszących się do zupełnie różnych kategorii: S. L é g a s s e, *L'évangile de Marc*, Paris 1997, s. 170–171; B. M. F. v a n I e r s e l, *Mark. A Reader-Response Commentary*, Sheffield 1998, s. 135 n., przypis 26; J. M a r c u s, *Mark 1–8. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York 2000, s. 523–524; H.-F. W e i ß, *Schriftgelehrte*, [w:] *Theologische Realenzyklopädie*, Red. G. Fohrer [u. a.], Bd. XXX, Berlin 1993, s. 511–520; S. L é g a s s e, *Scribes – Nouveau Testament*, [w:] *Dictionnaire de la Bible, Supplément*, red. L. Pirot, A. Robert, t. XII, Paris 1993, kol. 266–281.

⁹ Przykładem takiej interpretacji jest komentarz do Mk 1,22: „Ich nauczanie polegało na odwoływaniu się do tekstu Pisma oraz do słów i czynów wcześniejszych żydowskich nauczycieli. Nauczanie Jezusa odznaczało się bezpośredniością i pewnością co do własnego autorytetu” (R. E. B r o w n, J. A. F i t z m y e r, R. E. M u r p h y, *Katolicki komentarz biblijny*, Warszawa 2001, s. 987).

Świątyni (faryzeusze, kapłani, sanhedryn). Przypisywany jest im także pewien autorytet moralny w społeczeństwie. Stanowią oni wyraźnie zdefiniowaną klasę społeczną. Identyfikacja pisarzy z ekspertami w prawie ujawnia się w terminologii Łukaszowej. Określenia *grammateus*, *nomikos*, *nomodidaskalos* są stosowane zamiennie. Identyfikacja ta przejęta została przez tłumaczenia nowożytne, w których występują odpowiedniki terminu: uczony w Prawie. W Biblii Lutra *grammateus* nie jest tłumaczony przez *Schreiber* (Wulgata ma *scriba*), lecz przez *Schriftgelehrte* (Wulgata tłumaczy *nomikos* i *nomodidaskalos* jako *legis doctor*).

Zastosowanie terminu *grammateus* do określenia eksperta w interpretacji Pisma Świętego jest jednak szczególnym, albo nawet wyjątkowym przypadkiem na tle literatury judaizmu Drugiej Świątyni. Świadectwa żydowskie z tamtego okresu stosują często i zamiennie greckie terminy *grammateus*, *liblarios* oraz ich odpowiedniki semickie *sofer*, *safra*, *liblar*. Oznaczają one osoby pełniące różnorodne funkcje związane z szeroko pojętą działalnością urzędniczą: sekretarzy w sensie pisarzy administracji świątynnej, synagogalnej i świeckiej albo kopistów ksiąg świętych i świeckich. Poza Nowym Testamentem osoba nauczająca i interpretująca Pismo Święte nie jest nazywana *sofer* / *grammateus*, lecz najczęściej *rabbi*, *rabban*, *hakam*. Rozróżnienie to nie pozwala na odnoszenie informacji ze źródeł mówiących o pisarzach do tekstów przedstawiających kategorię ekspertów i nauczycieli Prawa oraz nie daje podstaw, by czynić na odwrót¹⁰.

Powyższe uwagi potwierdzają pośrednio tezę Bultmanna, że terminologia odnosząca się do przeciwników Jezusa pochodzi od Ewangelistów. Nieuzasadnione pozostaje jednak jego twierdzenie, że w tradycji synoptrycznej pojawiła się tendencja nazywania anonimowych grup¹¹. Pozytywne jednak jest zwrócenie uwagi na rolę odgrywaną przez poszczególne grupy w teologii Ewangelistów.

c. Interpretacja narracyjno-teologiczna¹²

Rola uczonych w Piśmie jest podkreślona w Ewangelii Marka. Wskazują na to charakterystyki formalne ich obecności, jeśli je porównać z analogicz-

¹⁰ Krytyka klasycznego odwoływania się do źródeł i odnoszenia ich do uczonych w Piśmie została podjęta dopiero w ostatnich kilkunastu latach: E. P. Sanders, *Jesus and Judaism*, London 1986, s. 170–182; E. Bickermann, *The Jews in the Greek Age*, Cambridge 1988, s. 161–176; M. D. Goodman, *Texts, scribes and power in Roman Judaea*, [w:] *Literacy and power in the ancient world*, red. A. K. Bowman, G. Woolf, Cambridge 1994, s. 99–108; C. Schams, *Jewish Scribes in the Second-Temple Period*, Sheffield 1998, s. 15–35.

¹¹ Por. R. Bultmann, *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, Göttingen 1967, s. 54–56: „Es wirkt die Tendenz, als Gegner Jesu stets die Pharisäer und Schriftgelehrten auftreten zu lassen” (s. 54). Przedstawia następnie przykłady tekstów będących rezultatem pracy redakcyjnej. Bez dokładniejszej analizy na podstawie samego wyliczenia kategorycznie stwierdza: „Daß hier überall die bestimmten Angaben die sekundären sind, dürfte klar sein; ebenso, daß man wirklich von einer bestimmten Tendenz der Überlieferung reden muß” (s. 55).

¹² Teologiczny wymiar narracji Markowej w odniesieniu do prezentacji uczonych w Piśmie

nymi cechami w pozostałych synoptykach: częstotliwość występowania nazwy *grammateus*, jej rozmieszczenie w tekście Ewangelii i związki z nazwami innych grup przeciwników Jezusa. Ich obecność jest zaakcentowana w obrębie Ewangelii Marka na tle występowania innych grup, takich jak faryzeusze, herodianie, arcykapłani, starsi ludu i saduceusze¹³.

Obecność uczonych w Piśmie, po pierwszej wzmiance o charakterze programowym (w Mk 1,22), rozciąga się na wszystkie etapy publicznego życia Jezusa: podczas działalności galilejskiej uczeni w Piśmie atakują Go bezpośrednio; w Jego drodze do Jerozolimy wpływają na uczniów; w Jego działalności w świątyni występują w relacji do tłumu; w opowiadaniu o Jego męce i śmierci działają razem z innymi przeciwnikami. Na tle tych czterech głównych relacji uczonych w Piśmie do Jezusa, uczniów, ludu oraz innych przeciwników ukazane są: istota i pochodzenie nowości Jezusa oraz odmienności Jego nauczania względem analogicznej działalności współczesnych Mu nauczycieli.

Uczeni w Piśmie sprzeciwiają się Jezusowi z powodu Jego roszczeń posiadania Boskiej mocy w zakresie zła duchowego. Spór z nimi ujawnia, że odrzucenie Jego misji prowadzi do całkowitej negacji Boga, a utrata dobrodziejstw przyniesionych przez Jezusa pozbawia Bożych dobrodziejstw. Reakcje zdziwienia i gromadzenie się ludzi wokół Jezusa z jednej strony podkreślają uznanie, którym cieszy się On jako nauczyciel, z drugiej strony osłabiają prestiż przypisywany uczonym w Piśmie jako nauczycielom. Władza nauczania Jezusa nie zależy od poparcia ludzi, lecz ma swe podstawy w Jego osobistym autorytecie. Przegrana Jezusa jako nauczyciela uczniów i tłumów – opowiedziana w opowiadaniu o Jego męce i śmierci – zwraca uwagę na prawdziwą naturę Jego autorytetu, wynikającą z Jego doskonałej jedności z Bogiem oraz z utożsamienia się Jego woli z Bożą wolą.

* * *

Konkludując, można zdefiniować rolę uczonych w Piśmie. Do zrozumienia tej roli nie trzeba odwoływać się do danych pozabiblijnych. Ewangelia Marka ukazuje ich obraz posiadający spójne znaczenie teologiczne. W jej warstwie narracyjnej konflikt Jezusa z uczonym w Piśmie ma znaczenie wyłącznie teologiczne. Ich wystąpienia stają się okazją do ukazania, że nowość i niepowtarzalność Jezusowego nauczania wynikają z Jego jedynej relacji z Bogiem i z jej ostatecznej konsekwencji dla ludzi.

przedstawiłem w monografii opublikowanej w Wydawnictwie Uniwersytetu Śląskiego: *Gli scribi nel Vangelo di Marco. Studio del loro ruolo nella sua narrazione e teologia*, Katowice 2002 (zob. zwłaszcza streszczenie na s. 319–320).

¹³ Na Markową charakterystykę uczonych w Piśmie wskazał D. Lührmann (*Die Pharisäer und die Schriftgelehrten im Markusevangelium*, „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums” 1987, Bd. 78, s. 182–183). Jego postulat zdefiniowania teologicznego znaczenia ich obecności w tej Ewangelii pozostał jednak niezauważony.

Akcentując w narracji rolę uczonych w Piśmie, Ewangelia Marka pozwala wskazać na podstawę chrześcijańskiej oryginalności w interpretacji Starego Testamentu. Jest nią autorytet Jezusa Chrystusa, Syna Bożego.

RELAZIONE TRA L'ANTICO E IL NUOVO NEI TESTAMENTI SULL'ESEMPIO DEL RUOLO DEGLI SCRIBI

S o m m a r i o

La relazione di contrasto e di legame reciproco tra i Testamenti si esprime su diversi piani e in vari modi. Una di queste espressioni è da trovare in un motivo di carattere narrativo e teologico. Mettendo in rilievo il ruolo degli scribi, il Vangelo di Marco permette di riconoscere il fondamento dell'originalità cristiana nell'interpretazione della prima parte della Bibbia: l'identità di Gesù del Figlio di Dio e la sua autorità nelle parole e nelle opere. Il conflitto con gli scribi rivela la relazione unica di Gesù con Dio e le sue conseguenze per gli uomini. La sua autorità personale non si fonda sul sostegno da parte degli uomini, ma è basata sull'unione perfetta con Dio e sulla identificazione della sua volontà con la volontà di Dio.